

Судоустрій; прокуратура та адвокатура

УДК 343.163 «18/19»

Василь Горбачов *

**ЗАКОННІСТЬ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ПРИ ПОРУШЕННІ ПРОКУРАТУРОЮ
КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

У статті аналізуються теоретичні погляди в дореволюційній Росії на співвідношення законності й доцільності в діяльності прокуратури на етапі порушення кримінального переслідування після судової реформи 1864 року, а також практика реалізації принципу доцільності.

Ключові слова: прокуратура, принципи, законність, доцільність, порушення кримінального переслідування.

Горбачев В. П. Законность и целесообразность при возбуждении прокуратурой уголовного преследования в Российской империи.

В статье анализируются теоретические взгляды в дореволюционной России на соотношение законности и целесообразности в деятельности прокуратуры на этапе возбуждения уголовного преследования после судебной реформы 1864 года, а также практика реализации принципа целесообразности.

Ключевые слова: прокуратура, принципы, законность, целесообразность, возбуждение уголовного преследования.

Horbachov V. P. Legality and appropriateness in the initiation of criminal prosecution by Prosecutor's office in the Russian Empire.

This article is devoted to research theoretical views in pre-revolutionary Russia on the relationship of legality and appropriateness in the activities of the Prosecutor's office at the stage initiation of criminal prosecution after the judicial reform of 1864 and the practice of implementation of the principle of appropriateness.

Keywords: Prosecutor's office, the principles, the legality, the appropriateness, the initiation of criminal prosecution.

Постановка проблеми. Одним із центральних питань функціонування прокуратури є питання реалізації в її кримінально-процесуальній діяльності принципу законності й допустимості застосування принципу доцільності. У радянський і сучасний період на співвідношення цих принципів у діяльності прокуратури існували й існують різні погляди й підходи. У зв'язку із цим корисним є вивчення історії цього питання, теорії й практики застосування зазначених принципів на етапі корінного реформування прокуратури Російської імперії в результаті судової реформи 1864 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дореволюційний період питання законності й доцільності в діяльності прокуратури в кримінальному процесі досліджували С. С. Абрамович-Барановський, С. І. Вікторський, М. В. Духовської, А. Ф. Коні, П. І. Люблинський, М. В. Муравйов, М. М. Розін, В. К. Случевський, Д. Г. Тальберг, І. Я. Фойницький, В. П. Ширков і інші. Серед сучасних досліджень історії кримінального процесу слід виділити роботи Н. М. Апостолової, у яких дано аналіз деяких теоретичних аспектів співвідношення законності й доцільності в кримінальному судочинстві Російської імперії. У той же час недостатньо вивченою залишається практика реалізації зазначених принципів на етапі порушення кримінального переслідування.

У зв'язку із цим метою статті є аналіз теоретичних поглядів у дореволюційній Росії на співвідношення законності й доцільності в діяльності прокуратури на етапі порушення кримінального переслідування після судової реформи 1864 року, а також практики реалізації принципу доцільності.

Виклад основного матеріалу. Після проведення судової реформи 1864 року в науковій літературі нарівні з поняттям «законність» використовувалися поняття «легальність»,

«закономірність», а поряд з поняттям «доцільність» – поняття «розсуд», «корисність», «зручність», «доречність». Учені й практики розглядали зміст цих понять, умови й межі застосування даних принципів на етапі порушення кримінального переслідування.

Д. Г. Тальберг указував, що принцип *законності* виражається в безумовному обов'язку прокуратури порушувати кримінальне переслідування у всіх випадках наявності складу карного діяння; з погляду послідовників цього принципу, жодне карне діяння не повинне залишатися безкарним, і прокуратура повинна дотримуватися у своїх діях винятково вказівок закону [1, с. 282]. С. І. Вікторський відзначав, що принцип законності вимагає починати переслідування й підтримувати обвинувачення у всіх випадках, коли можна встановити склад злочину й зібрати докази проти конкретного суб'єкта [2, с. 180]. В. К. Случевський уточнював, що принцип легальності зобов'язував прокурора порушувати переслідування й викривати винного щоразу, коли ним виявлені ознаки злочинного діяння, переслідуваного без приватної скарги, і коли виявляться достатні фактичні підстави (тобто докази) для переслідування винного [3, с. 204]. М. М. Розін відзначав, що згідно принципу законності чини прокурорського нагляду, маючи в руках ґрунтовні дані для притягнення обвинувачуваного до кримінального суду, не можуть входити в міркування про доцільність або зручність переслідування в конкретному випадку; вони зобов'язані порушувати переслідування, якщо для цього немає особливих законних перешкод [4, с. 246].

І. Я. Фойницький відзначав, що відповідно до принципу законності, якщо порушення відбулося в дійсності, то розсуду посадового обвинувача про зручність і доцільність переслідування немає місця; цей обвинувач виступає не як політична влада, а як урядовий орган, що сприяє цілям правосуддя; він не задає й не повинен задавати собі питання про практичні результати, що можуть відбутися від порушення обвинувачення перед судом; він зобов'язаний порушувати кримінальне переслідування у всіх випадках, коли воно може й повинне мати місце за законом. Посадовий обвинувач впливає на порушення кримінальних справ тільки шляхом оцінки достатності або недостатності доказів для порушення обвинувачення, оцінки наявності необхідних для порушення переслідування юридичних і фактичних умов [5, с. 75; 6, с. 14].

Стосовно принципу *доцільності* І. Я. Фойницький відзначав, що за «принципом практичної зручності» владі, заснованій для кримінального переслідування, у кожному окремому випадку надається право вирішити, чи знаходить вона зручним, доречним і доцільним «учинити кримінальне обвинувачення» або вважає зручнішим від нього втриматися [5, с. 75].

Застосування принципу доцільності обґрунтовувалося певними інтересами. Д. Г. Тальберг відзначав, що «принцип розсуду» допускає в діяльності публічних обвинувачів відхід від загального обов'язку переслідувати злочин в тих випадках «дійсного життя, у яких кримінальне переслідування не викликається суспільними інтересами» [1, с. 282]. А В. К. Случевський розширював коло інтересів, що захищаються, і вказував, що «принцип корисності або доцільності» визнає право прокурора залишати злочин без переслідування, якщо цього вимагають інтереси суспільної користі або користі окремих осіб [3, с. 204].

Не тільки теоретичне, але й практичне значення мало питання про те, яким принципом у своїй діяльності повинна керуватися прокуратура: принципом законності або доцільності. У теорії питання про керівний принцип діяльності прокуратури більшістю вирішувалося на користь принципу законності [3, с. 208]. А принцип доцільності захищали практичні працівники; вони відзначали, що прокуратура повинна керуватися вимогами життя, які важко втиснути в рамки закону [7, с. 116].

У європейських країнах законодавство дотримувалося принципу легальності, однак усюди існували виключення із цього правила, що давали прокуратурі право в певних випадках керуватися розсудом. А в норвезькому статуті кримінального судочинства 1887 року прямо було зазначено, що прокуратура, порушуючи кримінальне переслідування, керується принципом розсуду [1, с. 284].

Законодавство Російської імперії не давало пряму відповідь на запитання, яким принципом (законності або доцільності) повинна керуватися прокуратура у своїй діяльності, тому в теорії воно було спірним.

Багато вчених і практичних працівників на основі «смыслу закону» стверджували, що законодавство Російської імперії виходило із принципу законності (В. К. Случевський, М. М. Розін, І. Я. Фойницький, В. П. Ширков). Наприклад, В. К. Случевський відзначав, що «із загального смыслу законів, що нормують прокурорську діяльність», доводиться зробити висновок, що керівним принципом прокурорської діяльності є «принцип законності, хоча й значно обмежений законом ..., а частиною й прокурорською практикою». При цьому В. П. Ширков відзначав, що відсутність принципу розсуду в російському законодавстві «не тільки не становить дефекту, але скоріше є його достоїнством» [3, с. 208; 4, с. 246–247; 5, с. 77; 8, с. 611–613].

Прихильниками принципу законності (легальності, закономірності) були І. Я. Фойницький, М. В. Духовської, С. С. Абрамович-Барановський і інші. При цьому І. Я. Фойницький підкреслював, що поєднання в діяльності тих самих органів обох принципів (законності й зручності) логічно неможливо [5, с. 77; 7, с. 116; 9, с. 179].

Прихильниками застосування принципу доцільності були С. І. Вікторський, А. Ф. Коні, П. І. Люблинський, М. В. Муравйов, М. М. Розін, В. К. Случевський, Д. Г. Тальберг та ін. А М. В. Муравйов, аналізуючи закон, зробив навіть висновок про те, що в ньому можна зустріти непряму вказівку, натяк на можливість залишення прокурором без переслідування деяких злочинних діянь [10, с. 555].

На думку М. М. Розіна, цінні сторони «принципу зручності або доцільності» полягають в його «приспосовності до вимог життя» [4, с. 245–246]. Прихильники принципу доцільності виходили з того, що державі, яка має право на помилування винного, не може бути відмовлено в праві відмовлятися від переслідування злочину [3, с. 207].

Докладне обґрунтування застосування принципу доцільності в діяльності прокуратури дав прокурор Московської судової палати М. В. Муравйов, який свої аргументи виклав у декількох публікаціях. Така його позиція, але вже як міністра юстиції, знайшла відображення в його циркулярах, що направлялися прокурорам судових палат і окружних судів.

В аргументах прихильників принципу доцільності можна виділити кілька основних положень:

1) *У практичній діяльності принцип законності не може бути дотриманий у повному обсязі.* В. К. Случевський відзначав, що «теоретичні достоїнства принципу не завжди можуть бути проведені в життя без більш-менш чутливих обмежень», а прокурорський розсуд був одним з неминучих факторів його діяльності, з яким доводиться рахуватися [3, с. 204–205]. Д. Г. Тальберг указував, що у зв'язку із нескінченною різноманітністю дійсного життя, що не укладається в рамки відверненої доктрини, принцип розсуду не може бути зовсім усунутий з діяльності публічних обвинувачів [1, с. 283]. А П. І. Люблинський відзначав, що без застосування розсуду неможливо обійтися «там, де закон нездатний уловити ... особливостей окремих випадків, де потрібна особлива гнучкість державної діяльності» [11, с. 283].

2) *У діяльності прокуратури переважним є принцип законності.* В. К. Случевський відзначав, що законодавство й наукова література однаково вирішували питання про те, що в діяльності прокуратури повинне бути панування принципу законності [3, с. 204]. Д. Г. Тальберг указував, що принцип легальності дій повинен бути основним принципом у діяльності прокуратури [1, с. 283]. С. І. Вікторський відзначав, що органи обвинувачення у своїй діяльності повинні керуватися, насамперед, принципом законності, інакше в справі боротьби зі злочинами панувала б повна сваволя саме тих самих органів, які в силу свого положення зобов'язані дотримуватися законів й прагнути до підтримання правопорядку [2, с. 180]. М. В. Муравйов указував, що діяльність прокурора була заснована «на застосуванні принципу закономірності, зм'якшеного його доречністю або доцільністю». Він відзначав, що ніхто не сумнівається й не заперечує: 1) що закономірність слугує головним принципом прокурорської діяльності; 2) що переслідування злочинів у випадках, установлених законом, становить не право, а обов'язок прокуратури, але 3) що, проте, у межах, окреслених законом, найближче визначення подробиць і способів переслідування залежить від розсуду чинів прокуратури [10, с. 538, 554]. На думку М. В. Муравйова, принцип доцільності не порушує принципу закономірності, не повинен протиставлятися йому й стосовно нього займає підпорядковане, другорядне місце [12, с. 18].

3) Принцип доцільності повинен застосовуватися тільки з урахуванням державних і суспільних інтересів з метою уникнути більшої шкоди від кримінального переслідування, ніж від самого злочину.

За зауваженням В. К. Случевського, прокуратура є представницею держави й повинна оцінювати, чи дійсно постраждали інтереси держави й чи не постраждають вони ще більше у випадку порушення переслідування [3, с. 204]. Д. Г. Тальберг указував, що на практиці можливі випадки, коли судове переслідування може виявитися більш шкідливим, ніж корисним для суспільних інтересів; прокуратура, як орган уряду, зобов'язана не тільки переслідувати злочини там, де цього вимагають суспільні інтереси, але й утримуватися від переслідування в тих випадках, коли це суперечить цим інтересам [1, с. 283].

М. В. Муравйов також відзначав, що бувають виняткові випадки, коли судове переслідування може заподіяти суспільству або окремій особі набагато більше шкоди, ніж саме порушення закону; перед такого роду випадками обвинувальна діяльність прокуратури повинна зупинитися, прокуратурі слід керуватися принципом доречності й доцільності, «узгоджуючись уже не тільки з текстом закону, але й із загальною справедливістю й користю»; діючи за уповноваженням держави, прокуратура має право в державному або суспільному інтересі залишати без судового переслідування певні, формально-злочинні факти [12, с. 18–20]. Крім того М. В. Муравйов відзначав, що у міністра юстиції не можна відібрати право наказати підвідомчій йому прокуратурі не порушувати переслідування у конкретному випадку по тим або іншим урядовим або державним, тобто публічним, міркуванням. Таке розпорядження може бути за наявності обставини, яка загрожує звернути законні за формою дії в діяльність по суті шкідливу для загальної користі. М. В. Муравйов говорив, що прокурор не повинен обмежуватися одними формальними ознаками злочину, а повинен ураховувати, що може вийти з переслідування у державному і суспільному відношенні, тому що репресія може виявитися шкідливішою й небезпечнішою, ніж її ігнорування [10, с. 556, 558]. На відміну від І. Я. Фойницького, який стверджував, що погляд обвинувача «повинен бути звернений не на майбутнє, а на минуле» [5, с. 75], М. В. Муравйов указував, що «погляд прокурора ... може й повинен бути звернений не тільки в минуле, але й у майбутнє, не тільки на форму й букву, але й на живу сутність справи» [10, с. 558].

За твердженням М. В. Муравйова, випадки відмови в порушенні кримінального переслідування можливі частіше в сфері злочинів державних і проти порядку управління [10, с. 559]. С. І. Вікторський і М. М. Розін також звертали увагу на політичні аспекти проблеми [2, с. 180–181; 4, с. 245–246].

4) Застосування принципу доцільності має бути обмежене певними межами. Д. Г. Тальберг і М. В. Муравйов припускали застосування принципу розсуду в діяльності прокуратури як виключення із загального правила. Питання «закономірності або доречності» у діяльності прокуратури М. В. Муравйов відносив тільки до двох моментів переслідування – до порушення кримінального переслідування прокуратурою й опротестування судового вироку. А для того, щоб свобода оцінки й вирішення на підставі принципу доцільності й доречності не втрачала свого правового характеру й розсуд не переходив у сваволю, М. В. Муравйов говорив про необхідність дотримання трьох обмежувальних умов: 1) наявності серйозного публічного інтересу в непорушенні кримінального переслідування; 2) визнання цього приводу з боку компетентного прокурорського начальства, не нижче прокурора судової палати, як безпосереднього органа міністра юстиції, і 3) недоторканності приватних інтересів потерпілого, за наявності заяв яких не може бути відмовлено в переслідуванні. За твердженням М. В. Муравйова, випадки застосування принципу доцільності не були численними, тому що всі вони характеризувалися обставинами більш-менш винятковими й надзвичайними [10, с. 538, 554, 556, 559].

Узагальнено свій погляд на співвідношення принципу законності й доцільності М. В. Муравйов сформулював так: «Закономірність – в основному принцип, доцільність або доречність – у виборі засобів і прийомів дії, закономірність – як загальне правило, доцільність або доречність – як виключення, обмежене певним моментом переслідування й,

притому, строго обумовлене ясним і нагальним публічним інтересом, без найменшої в чому-небудь шкоди інтересам приватним» [10, с. 553].

5) Закон повинен передбачати гарантії проти можливих зловживань з боку прокуратури. У зв'язку із цим Д. Г. Тальберг відзначав: «Не можна, звичайно, заперечувати, що надання прокуратурі права у виняткових випадках діяти за розсудом становить певну небезпеку для правосуддя, може мати наслідком свавілля в такому важливому акті, як порушення кримінального переслідування, і порушення основного принципу державного ладу – рівність усіх і кожного перед законом». Гарантії проти можливих зловживань Д. Г. Тальберг бачив у праві оскарження дій прокуратури й у можливо широкій постановці приватного обвинувачення [1, с. 284]. А І. Я. Фойницький до способів забезпечення принципу законності в діяльності прокуратури відносив: 1) контроль суду за діями прокурора; 2) контроль із боку вищих прокурорів і 3) надання приватним особам паралельного із прокуратурою права кримінального обвинувачення [5, с. 78–81].

Крім аналізу теоретичних поглядів на співвідношення принципів законності й доцільності важливо з'ясувати, чи реалізовувався фактично останній принцип. Наявні дані свідчать, що принцип доцільності на практиці застосовувався. Наприклад, А. Ф. Коні у своїх спогадах указував, що в практичній прокурорській діяльності він іноді виходив «із формальних рамок своєї діяльності» і не квапився з порушенням кримінального переслідування, щоб скаргникамі «дати час одуматися й допустити заговорити в собі добрим і примирливим почуттям» [13, с. 99].

У середині 90-х років XIX ст. в урядовій комісії з перегляду законоположень по судовій частині відзначалося, що при порушенні кримінального переслідування «прокурорський нагляд керується головним чином принципом закономірності переслідування, обмежуючись вузькими рамками формальних вимог закону»; у зв'язку із цим слідство іноді порушувалося за самими дріб'язковими приводами і безплідно розмножувалася найрізноманітніша переписка. Однак, наприклад, у Варшавському судовому окрузі, у зв'язку із особливими умовами краю, вимогами кримінальної політики прокуратура була змушена (хоча й у рідких випадках) керуватися «принципом доречності порушення кримінального переслідування», особливо тоді, «коли спосіб дії влади може викликати небажані дорікання». Цей принцип застосовувався, головним чином, у місцевостях, населених грекоуніатами, де адміністрація «нерідко зустрічала з боку прибічників унії ряд опорів при вживанні примусових заходів до возз'єднання їх із православною церквою». Ці справи, що мали «чисто релігійно-фанатичний характер», не порушувалися поліцією, і якщо у виняткових випадках одержували направлення у судовому порядку, то тільки з відома генерал-губернатора й прокурора палати. Той же принцип доречності застосовувався й у справах про так звані «краківські шлюби», що становили злочин, передбачений ст. 994 Уложення про покарання (протизаконне співмешкання неодруженого з незаміжною за взаємною їхньою згодою). За клопотанням духовного начальства ці справи не порушувалися «у зв'язку із побоюванням несприятливого впливу судових вироків на зміцнення православ'я в середовищі прибічників унії». Крім того, з міркувань недоречності переслідування на практиці «мертвою буквою» залишалася стаття 1322 Статуту кримінального судочинства, що надавала прокуратурі в губерніях Варшавського судового округу право переслідування «за одне лише незаконне співмешкання неодруженого з незаміжною» [14, с. 35–36].

На початку XX ст. Міністерство юстиції направило на місця ряд циркулярів, у яких вказувалися конкретні категорії справ, по яких недоцільно порушувати кримінальне переслідування.

7 лютого 1903 р. Міністр юстиції М. В. Муравйов направив прокурорам судових палат і окружних судів секретний циркуляр № 5863, у якому визнавалася необхідність дотримання особливої обережності при порушенні кримінального переслідування проти арештантів за образу посадових осіб при виконанні ними обов'язків служби. Міністр роз'яснив, що притягнення арештантів до судової відповідальності за такі дії «представляється доцільним лише в тих порівняно рідких випадках, коли застосування до винного дисциплінарних стягнень було б зовсім недостатнім», і запропонував прокурорам порушувати кримінальне

переслідування у зазначених справах лише за наявності прямого зазіхання арештантів на честь і тілесну недоторканність посадових осіб і «безумовної притім необхідності притягнення винних до судової відповідальності». Цей циркуляр був викликаний тим, що кримінальне переслідування у таких справах порушувалося іноді навіть «за наявності в діях арештанта лише одного порушення тюремної дисципліни без прямого зазіхання на честь і тілесну недоторканність посадової особи». На практиці це призводило до випадків закриття зазначених справ або ж виправдання підсудних судовими вироками. Такий результат, «викликаючи в умах арештантів неправильне поняття про уявну їхню правоту й неправильні, нібито, дії та розпорядження відповідної влади», на думку міністра, представлявся «небажаним і навіть небезпечним з погляду підтримки тюремної дисципліни, що має серйозне значення взагалі й особливо в цей час, коли арештантські безпорядки в місцях ув'язнення стали явищем частим і майже повсюдно повторюваним». У результаті міністр запропонував прокурорам негайно повідомляти його про всі випадки порушення кримінального переслідування проти арештантів за образу посадових осіб при виконанні останніми обов'язків служби й про причини такого рішення [15, с. 91–92].

18 вересня 1907 року міністр юстиції І. Г. Щегловітов таємним циркуляром № 44323 запропонував прокурорам судових палат вжити заходів до того, щоб попереднє слідство у справах, що виникають із приводу застосування зброї чинами окремого корпусу жандармів і тюремної варти, порушувалося з особливою обачністю. Мотивувалася така вказівка тим, що «не цілком обачне» притягнення зазначених посадових осіб до відповідальності не тільки відображається «досить важко на їхньому моральному стані й службовій діяльності», але й може «справляти вкрай несприятливий вплив і на інших чинів корпусу жандармів і тюремної варти, службова діяльність і життя яких протікають у цей неясний час при вкрай тяжких умовах, послабляючи їх енергію, пильність і старанність у важкій боротьбі зі злочинцями» [16, с. 178–179].

Таким чином, можна зробити наступні висновки. За наявності законних приводів і достатніх підстав для порушення кримінального переслідування законодавство Російської імперії не передбачало можливість прокуратури на підставі принципу доцільності відмовляти в порушенні кримінального переслідування. У теорії з цього питання не було єдиної думки, а в практичній діяльності прокурори керувалися за загальним правилом принципом законності, однак у деяких випадках вони відмовляли в порушенні кримінального переслідування на підставі доцільності. При цьому таке рішення вони ухвалювали не на підставі положень закону, а зі своєї ініціативи або за приписами міністерства юстиції, яке такі вказівки давало за певними категоріями справ, актуальними з політичної точки зору.

Список використаних джерел:

1. Тальберг Д. Г. Русское уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям / Д. Г. Тальберг. – Т. 1. – К.: Товарищ. печ. дела и торг. И. Н. Кушнерев и К^о, 1889. – 318 с.
2. Викторский С. И. Русский уголовный процесс / С. И. Викторский. – М.: Изд. А. А. Карцева; Тип. Имп. Московского ун-та, 1912. – 404 с.
3. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостройство – судопроизводство / В. Случевский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 670 с.
4. Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям / Н. Н. Розин. – СПб.: Изд. юридич. книжн. склада «Право», 1914. – 547 с.
5. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Т. 1. – СПб.: Изд-во «Альфа», 1996. – 552 с.
6. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Т. 2. – СПб.: Изд-во «Альфа», 1996. – 607 с.
7. Духовской М. В. Русский уголовный процесс / М. В. Духовской. – М.: тип. А. Н. Поплавского, 1910. – 448 с.
8. Судебные уставы 20 ноября 1864 г. за пятьдесят лет. – Т. 1. – Петроград, 1914. – 786 с.
9. Абрамович-Барановский С. С. Значение военного начальства в военно-уголовном судопроизводстве / С. С. Абрамович-Барановский. – СПб.: Тип. Д. В. Чичинадзе, 1896. – 454 с.

10. Муравьев Н. В. Из прошлой деятельности / Н. В. Муравьев. – Т. 1. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. – 564 с.
11. Люблинский П. И. Основания судейского усмотрения в уголовных делах / П. И. Люблинский // Журнал министерства юстиции. – 1904. – № 10.
12. Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности : пособие для прокурорской службы / Н. В. Муравьев. – Т. 1. – М. : Университетская типография, 1889. – 552 с.
13. Кони А. Ф. Собрание сочинений. В 8 т. / А. Ф. Кони. – Т. 1. – М. : Изд-во «Юрид. лит.», 1966. – 568 с.
14. Высочайше учрежденная комиссия для пересмотра законоположений по судебной части. Труды. Т. 3. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1897. – Раздел 2.
15. Центральный державный історичний архів України. – Фонд 317. – Опис 1. – Справа 2072.
16. Сборник циркуляров и инструкций министерства юстиции (с 1877 по 1914 г.). Секретные. – Петроград : Издание Третьего делопроизводства статистического отделения министерства юстиции; Сенатская типография, 1914. – 196 с.

** Горбачов Василь Павлович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз Донецького юридичного інституту МВС України.*